

**CERCETĂRI RECENTE DE TEREN
LA AROMÂNII DIN ALBANIA**

Cel dintâi învățat care a semnalat existența aromânilor în Albania, în teritoriul unde-i întâlnim și astăzi, a fost istoricul german Johannes Thunmann, care la 1774 a publicat la Leipzig, în limba germană lucrarea «Cercetări asupra istoriei popoarelor din Europa de Răsărit». Cităm: «Vlahii de dincolo de Dunare (romanii sud-dunareni) [...] sunt un popor mare și numeros și compun jumătate din populația Traciei și trei sferturi din cea a Macedoniei și Thessaliei. Și în Albania locuiesc mulți. Vorbesc același grai ca și frații lor de dincoace de Dunare, însă amestecat cu multe cuvinte grecești. Ei nu sunt în nici un chip veniți din Dacia. De 750 de ani sunt cunoscuți sub numele de vlahi și găsim și urme ale graiului lor încă din sec. VI. Se numesc ei însși ruși sau rumuni. Grecii îi numesc vlahi»¹.

Ulterior, informații despre prezența aromânilor în Albania găsim la istorici și lingviști români și străini, printre care îi amintim pe : A. D. Xenopol, N. Iorga, A. Philippide, Th. Capidan și alții. Lui Th. Capidan îi datorăm monografia «Fărșeroții», publicată în volumul VI din «*Dacoromania*» (1931). Monografia se întinde pe o călătorie de studii timp de lună efectuată în 1928 când a vizitat numeroase așezări ale aromânilor și a publicat câteva texte de la aromânii din zona Korcea. În ceea ce privește situația dialectală, concluzia la care ajunge Capidan este că în Albania se vorbește un singur grai, cel fărșerot. Ulterior, cercetări de teren la aromânii din Albania a efectuat domnul Petru Neiescu, autor al unei lucrări de geografie lingvistică, «Micul atlas al dialectului aromân din Albania și din Fosta Republică

¹ *Thunmann J.* Untersuchungen über die Geschichte der ostlichen Volker. Leipzig, 1774. S. 174.

Iugoslavă Macedonia» (1997). Domnul P. Neiescu oferă o informație bogată și actualizată despre aromânii din Albania și graiul lor.

În cursul acestui an am avut ocazia să efectuăm cercetări de teren la aromânii din Albania în luna iunie. Cu acest prilej am înregistrat texte dialectale în localitățile Shquepur, Stan Cabunara, Fier, Andon Poci, Përmet, Korça, Moscopole, Greava. De asemenea, am aplicat un chestionar special (pentru păstorit) în Ducasi. Menționăm că la intrarea în localitatea Andon Poci, vizitatorii sunt întâmpinați de urearea inscripționată în aromână: “Ghini vinitu!” — “Bine ati venit!”, iar la ieșire cu urarea “Oară bună!” — “Drum bun!”.

În călătoria de studii am efectuat și o documentare privind așezările actuale ale aromânilor din Albania, istoria lor, configurația dialectală.

În ceea ce privește răspândirea aromânilor, am constatat concentrarea lor în câteva zone, și anume: Permet-Frașari, Corça-Moscopole, Câmpia Muzachia și zona Greava-Nicea-Lunca din apropierea orașului Pogradec.

Informații actualizate despre aromânii din Albania, am obținut și de la asociațiile lor. În Albania, funcționează societatea *Rămălii di Albania* cu 16 filiale în localitățile: Tirana, Berat, Divjaka, Durrës, Elbasan, Fierica (Fier), Apollonia, Grabova, Korça, Kuçova, Lushnja, Përmet, Pogradec, Selenitsa.

În luna octombrie 1991, în baza declarării caracterului cultural al asociației, Ministerul Culturii din Albania a aprobat înființarea Asociației culturale *Aromanii din Albania*, statutul și programul acesteia.

La prima adunare generală a Asociației, au fost prezenți reprezentanți ai aromanilor din Macedonia, Grecia, Franța, SUA, Germania. Din România au participat reprezentanți ai comunităților de aromani stabiliți în țara noastră.

Au fost aleși președintele, Comitetul (5 membri) și Consiliul Asociației (40 de membri).

În Programul Asociației culturale *Aromanii din Albania* se arată că aceasta «are misiunea de a cultiva și dezvolta limba, tradițiile, istoria, religia și întreaga cultură populară în general, individuală și colectivă, a populației care se declară de naționalitate aromană pe teritoriul Albaniei».

Printre obiectivele înscrise în Program, Asociația își propune:

— sa predice si sa practice credinta sa religioasa, inclusiv asigurarea si folosirea materialelor de cult si sa desfasoare activitati religioase in limba romana;

— sa raspandeasca, sa foloseasca si sa aiba schimb de informatii in limba romana.

Intr-o scrisoare, adresata autoritatilor albaneze de catre Asociatie, se solicita, printre altele:

— la scolile elementare de baza in limba albaneza, sa se desfasoare si 3-4 ore pe saptamana de limba romana, ca limba de cultura formata pe baza dialectelor, intre care si dialectul aroman;

— guvernul democratic albanez sa permita colaborarea culturala, artistica, sportiva, religioasa, economica si de invatamant cu Romania si cu diaspora aromanilor din lume;

— guvernul albanez sa recunoasca restabilirea in acte a nationalitatii aromane sau romane, asa cum a fost inainte de al doilea razboi mondial;

— Biserica Ortodoxa Romana sa sprijine reconstruirea bisericilor aromanesti, precum si pregatirea cadrelor religioase.

Asociatia a adresat o scrisoare si autoritatilor romane, prin care solicita sprijin concret in vederea realizarii obiectivelor pe care si le-a propus in scopul «intaririi legaturilor etnice intre aromanii din Albania si fratii lor romani».

O parte din aceste cereri au fost satisfacute prin acordarea de burse si locuri

In 1993, Ministerul Justitiei din Albania a aprobat infiintarea *Asociatiei Vlaho-ramenilor* (Aromanilor), conceputa de elementele filogrecesti ca o replica la crearea Asociatiei culturale *Aromanii din Albania*.

De asemenea, există și societatea *Fârshrotu* din Yirucastro, cu revistă și activitate proprie.

Asociațiile aromânești apreciază că în Albania trăiesc 200 de mii de aromâni, cifră care desemnează această minoritate ca fiind cea mai importantă minoritate etnică din Albania.

Albania nu recunoaște existența aromânilor ca minoritate etnică, așadar această comunitate nu are acces la cultură și informații în dialectul aromân. Deocamdată, Asociația culturală *Aromânii din Albania* publică în albaneză și aromână ziarul «Frăția-Văllazenimi», cu articole în aromână (graiul fărșerot), în româna literară și în albaneză.

Dacă în 1912, existau 17 școli elementare și un liceu cu predare în limba română, în prezent singurele unități cu predare în dialectul aromân sunt o școală elementară privată din Korcea și o grădiniță din Divjaka. Societatea *Rămălii di Albania*, cu ajutorul României, a sprijinit acordarea de burse și locuri pentru studii pe cont propriu nevalutar. Începând cu 1992, mai mult de 1000 de tineri aromâni au obținut burse de studii în România oferite de statul român.

În Albania serviciile religioase nu sunt asigurate în limbile minorităților. Cu toate acestea, după 1989, Guvernul României a participat financiar la construcția unei biserici noi ortodoxe la Korcea. Totodată, Patriarhia Romana a hirotonisit la Manastirea Curtea de Arges pe Preotul Dumitru Veriga, un preot aroman care slujește în aromână și în albaneză la liturghia de duminică în biserica din Korcea. Biserica este impresionantă. La slujba ținută de Părintele Veriga, vin să se roage alături de aromâni și albanezi creștini (care de fapt, în mare parte sunt aromâni la origine).

O altă biserică cu preot aromân există în Tirana, unde și-a reluat activitatea după o lungă perioadă de întrerupere în timpul regimului comunist. În Tirana, comunitatea aromână este veche, datând de peste 2 secole și provine din Moscopole. Vechiul cartier aromânesc se găsea în centrul Tiranei, unde în prezent există clădiri moderne.

O comunitate importantă și foarte activă este cea din orașul Fier (arm. Fearica), unde există condiții pentru deschiderea unei școli, construirea unei biserici, și înființarea unui post de radio.

Ne-a interesat îndeosebi, stabilirea grupurilor dialectale, pornind de la faptul că aromânii fărșeroți veniți din Balcani și stabiliți în Dobrogea se împart în două grupuri șopani și plisoti, cu deosebiri de grai, așa cum rezultă din lucrările «Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea» (Saramandu 1972) și «Graiul aromânilor fărșeroți din Dobrogea» (Nevaci 2007). Cu ocazia cercetărilor de teren efectuate în Albania, am constatat existența acestor două grupuri, alături de care există și altele: căstrănoț, jărcănoț, uinaț, culuinaț, mizuchiari, megidoñ. Există unele diferențe, îndeosebi de ordin fonetic, între aceste grupuri. Unele din aceste grupuri au fost semnalate și de Capidan în *Fărșeroții*, dar a descris numai graiul unui singur grup, fărșeroții plisoț.

În afară de graiul fărșerot, în Albania există și un alt grai, cel numit moscopolean, vorbit în localitățile Greava, Nicea și Lunca din apropierea orașului Pogradec. Unii dintre locuitorii acestor așezări s-au

stabilit de-a lungul timpului în Mocopole, fapt care explică numirea graiului lor ca moscopolean. De fapt, în Moscopole, s-au stabilit de-a lungul timpului și fărșeroți. De aceea nu se poate vorbi de un grai unitar în orașul Moscopole, fapt care rezultă și din lucrările scriitorilor aromâni din sec. al XVIII-lea, al căror grai prezintă particularități atât fărșerote cât și moscopolene.

Moscopole a fost în trecut cel mai înfloritor centru cultural al aromânilor. Orasul Moscopole (Voscopole) era situat în sud-estul Albaniei (la sud-vest de lacul Ohrida), la o altitudine de 1150 m. Actuala așezare s-a construit pe ruinele fostului oras. A fost locuit compact de aromani (peste 40000 în anul 1750, 60000 în 1788 – conform lui Pouqueville), având peste 12000 de case și 24 biserici. Astăzi chiar, orasul vecin Corceaa, locuit de Albanesi și de Romani moscopoleni și fărșeroti, și care a moștenit ceva din însemnătatea Moscopolei, e situat în regiunea cu cea mai mare densitate de populație din Albania”³. Orasul a fost distrus, prin atacuri succesive, de către albanezii musulmani, în perioada cuprinsă între anii 1769-1788. Cauzele distrugerii orasului, explicate de scriitorii străini, au fost, conform consulului Frantei la Ianina, Pouqueville, turcii și albanezii («invidia și fanatismul se unira pentru a distruge opera înțelepciunii»).

Devastarea orasului de către albanezii musulmani a dus la un exod masiv al aromanilor în capitalele europene, în special în centrele comerciale unde aceștia aveau legături de afaceri. O mare parte s-a stabilit la Viena și Pesta. Ei erau percepuți ca fiind comercianți greci (afacerile, în mare parte, se desfășurau în limba greacă), în scurt timp acaparând comerțul din Austro-Ungaria. În cazul coloniilor grecești din Imperiu, în toate privilegiile și actele numeroaselor lor comunități bisericești era vorba de greci și vlahi (Griechen und Walachen), iar în inscripția de pe biserică din Miskolc este vorba numai și numai despre vlahi.

În Moscopole, oras populat exclusiv de vlahi (aromani), existau către sfârșitul secolului al XVIII (1768) numeroase corporații manufacturiere, multe biserici (în jur de 24), instituții comerciale și bancare, numeroase școli comunitare — e drept că în limba greacă, limba culturii bisericești ortodoxe și laice în regiune. Există de asemenea o tipografie unică în Balcani pe atunci, înființată înainte de 1730, și o Academie (Noua Academie – instituție de învățământ

superior) datand din 1744 singura institutie de invatamant de tipul Academiilor Domnesti de la noi, din Valahia si Moldova timpului. Se intelege insa ca era vorba de scoli in limba greaca, a bisericii oficiale ortodoxe de pe teritoriul fostului imperiu bizantin si apoi otoman. Cum se stie pe atunci, chiar la Academiile Domnesti din Moldova si Tara Romaneasca (Valahia) limba de predare era tot greaca.

La tipografia din Moscopole insa, s-au tiparit si carti (mai ales carti de cult bisericesc, dar si de uz scolar) in graiul aroman, dialect romanesc local, cu litere grecesti – echivalent al scrierii cirilice romanesti din Tarile Romanesti – asa cum marturiseste unul dintre iluministii aromani ai timpului, invatatul Ghorghe Roja in lucrarea sa in limba germana, din 1809, tradusa si in romaneste in 1867 si tiparita la Craiova de aromanul Sergiu Hagiade, sub titlul: «Cercetari despre Romanii de dincolo de Dunare» (*Hristu Candroveanu* «Carte de vacanta pentru aromani». Vol. II: 3–7).

De fapt, ceea ce s-a numit până acum grai moscopolean este graiul vorbit în localitățile Nicea, Lunca și Geava, așa încât ar fi mai potrivit să-l numim grai Grabovean, așa cum l-a numit și Gh. Constantin Roja la începutul secolului al XIX-lea.

Dintre particularitățile graiului grabovean, menționăm:

— trecerea lui **i** la **ă** după labiaie ca în dacoromână: *spălat, fătăt, scapăr* față de *spilat, fitat, scapir* în graiul fărșerot

— trecerea lui **i** la **u** în silabă posttonică neaccentuară: *mațun, cheptun* față de *mațin, cheptin*

— formele verbale de ind. prez. 3 sg.: *dă, lă, stă* față de *da, la, sta*.

— Fonetismul *duminică* față de *dumănică*.

În încheiere reamintim faptul că aromânii din Albania își zic *rămăni* și au o puternică conștiință a unității de neam și limbă cu românii din nordul Dunării.

Un lucru care poate părea surprinzător îl constituie faptul că fărșeroții – și nu numai cei cu o instrucție superioară – au o foarte clară și marcată conștiință a românității. Trebuie să precizez că este vorba nu de o conștiință “inoculată” pe cale cultă — nu există niciun interes oficial local în acest sens, — ci de o conștiință transmisă din generație în generație în cadrul colectivității de aromâni.

În ceea ce privește conștiința romanității, ea se menține trează prin vestigiile romane, păstrate, de exemplu, la Apollonia (azi Poian), pe malul Adriaticii, principala poartă de pătrundere a romanilor în

Balcani, în secolul al II-lea î. Hr., când Iliria, Macedonia și apoi, întreaga Grecie (anul 148 î. Hr.) devin provincii romane. Din Apollonia pornea faimoasa Via Egnatia (denumită până azi de către aromâni *Calea Mare*), principala arteră de circulație în Balcani pe direcția vest-est, care ajungea până la Salona (arom. *Sărună*; Salonic), continuându-se până la Constantinopol. Când am vizitat Apollonia, persoanele care ne însoțeau — ca de altfel și aromânii din localitățile aflate în apropiere de Apollonia — și-au exprimat opinia (de fapt convingerea) că romanitatea instalată aici s-a perpetuat de-a lungul secolelor, aromânii fărșeroți fiind urmașii legionarilor romani de odinioară.

Referitor la conștiința românității ea este veche de câteva secole, nefiind rodul exclusiv al inițiativei României, care a înființat pe teritoriul actualei Albanii la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea câteva școli cu predare în limba română și a construit o biserică românească în orașul Korcea.

Prin legăturile comerciale cu centrele din occident și, îndeosebi cu cele din fostul Imperiu austro-ungar, aromânii au venit în contact cu confrății lor din nordul Dunării. Conștiința românității este, astfel, anterioară creării diasporei românești în Austro-Ungaria, după distrugerea Moscopolei de către musulmani în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Această conștiință s-a întărit în cadrul curentului național promovat de Școala Ardeleană și s-a afirmat public, la începutul secolului al XIX-lea. Prin scriitorii aromâni Mihail C. Boiagi și Gheorghe Constantin Roja.

Se înțelege, astfel, de ce conștiința românității este mai puternică la fărșeroți decât la ceilalți aromâni. Și graiul fărșerot este mai apropiat de dacoromână decât celelalte graiuri aromânești. Până astăzi această conștiință este vie. La aceasta contribuie, probabil și faptul că ei înșiși își sun *rămăni* (fără a protetic), cuvânt pe care îl asimilează și îl identifică cu cel de români.

Fărșeroții (sg. *fărșirót*², pl. *fărșirót*) se găsesc mai ales în Albania², dar și în Grecia³ și R. Macedonia⁴.

² Fărșeroții din Albania se găsesc în zona orașului Korça (ar. *Curcă*©ă) și în localități ca Pleasa, Dișnița și în ținutul Ceameria (alb. *Cemëri*). Cf. *Saramandu* 1984: 471.

³ În zona orașelor Vodena (gr. *Edessa*) și Neaguște (gr. *Naousa*) cu localitățile Gramaticova de Sus, Fetița, Paticina, Papadia, Selia de Sus și în Tesalia; cf. *Saramandu* 1984: 471.

În România, fărșeroții sunt reprezentați de subgrupul șópańilor⁵ (sg. *șópan*^u) și cel al plisoților⁶ (sg. *plisót*^u) stabiliți în Dobrogea⁷ — între cele două războaie mondiale — alături de ceilalți aromâni. Fărșeroții *sopańi*, originari din zona Frashari, s-au stabilit în marea lor majoritate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Grecia, de unde, înainte de al II-lea război mondial au venit în România. Fărșeroții plisoț au venit în România din Albania, stabilindu-se în localitatea Palazu MARE, lângă Constanța și Pipera lângă București.

Grecii îi mai numesc și *caraguni* (purători de gune negre) și *arvanitovlahi* (vlahi originari din Albania) iar albanezii *rēmëri* și *čobani*.

În ceea ce privește subgrupele fărșeroților, Thede Kahl firmă: „la Rrămăńⁱ divizarea în grupe regionale nu joacă un rol important, așa cum se întâmplă la Armăńⁱ, întrucât datorită lipsei așezărilor stabile nu s-au putut forma identități regionale. Grupe locale după așezări, precum *Căndruveańⁱ* (din Ágios Dimítrios), *Grămăticuveańⁱ* sau *Căliveańⁱ* (din Áno Grammatikó), *Mițindoańⁱ* (din Kefalóvryso), *Căstrăńiof*^f (din Kostrec) și *Plisof*^f (din Plasë) sunt doar excepții. La Rrămăńⁱ delimitarea pe subgrupe se face mai puțin în funcție de așezările stabile cât în funcție de ținuturile de pășunat. *Ciamuryof*^f sau *Cambisi* sunt Rrămăńⁱ care ierneză în câmpiile din apropierea coastei din Thesprotien și din sud-vestul Albaniei, *Muzăchiar^f* sunt Rrămăńⁱ din Câmpia Myzeqe sedentarizați de mult timp iar *Culuńeaq^f* sunt Rrămăńⁱ ale căror ținuturi de pășunat se aflau în districtul Kolonja. *Fărșirof*^f (din Frashër) este o denumire locală referitoare inițial la regiunea montană Frashër care a cuprins treptat toate grupele de Rrămăńⁱ, astfel încât de multe ori prin Fărșirof^f se numesc toți Rrămăńⁱ-i (arvanitovlahi). Însă la Rrămăńⁱ, noțiunea și-a păstrat în multe locuri sensul inițial, astfel încât pot fi întâlniți Rrămăńⁱ care se recunosc ca fiind Rrămăńⁱ dar nu și Fărșirof^f”⁸.

⁴ În Republica Macedonia din fosta Iugoslavie se găsesc fărșeroți în Beala de Sus și în Nijopole); cf. *Saramandu* 1984: 471.

⁵ Această denumire a fost dată de plisoți subgrupului care prin procesul de nomadism a plecat mai devreme în Grecia și care nu mai păstrează în grai pe *r* uvular [p].

⁶ Numele lor provine de la localitatea Pleasa din Albania.

⁷ Vezi subcapitolul *Fărșeroții în Dobrogea*.

⁸ *Khal* 1999: 62: «Bei den Rramanⁱ spiek die Unterteilung in regionale Gruppen keine so grosse Rolle wie bei den Armanⁱ, da sich wegen fehlender

Originea farșeroților

La fel ca și ceilalți aromâni – conform teoriei mai larg răspândită printre filologi – farșeroții au ajuns în actualele teritorii venind dinspre nord, dar numai după ce s-au desprins din trunchiul român comun. În stadiul actual al cercetărilor – trebuie să admitem că romanitatea a putut să apară în mai multe zone ale vastului teritoriu romanizat din nordul și din sudul Dunării și că aromânii sunt continuatorii romanității sudice⁹: «Originile dialectelor românești – afirmă Nicolae Saramandu- trebuie căutată în vastul spațiu romanizat din nordul și din sudul Dunării, unde, în ținuturile stăpânite de romani, s-a creat un *continuum romanicum*, o “pânză de romanitate”, care s-a destrămat în urma așezării slavilor în sudul Dunării. Unitatea limbii române nu se opune admiterii acestui vast spațiu romanizat. Ea se explică prin unitatea latinei și prin caracterul unitar al limbii de substrat»¹⁰. Pindul este unul din ținuturile de origine ale aromânilor, așa cum rezultă din sursele istorice. Acest lucru reiese clar din ALiA (Dahmen / Kramer) și din ALAR (Saramandu), care au puncte de anchetă în Grecia.

Referindu-se la Ținuturile de origine ale aromânilor, Thede Kahl afirma: «Independent de cercetarea etnogenezei și a locului de origine, spațiul în care cultura și limba aromână s-au putut forma, după cum poate fi dovedit, pe perioada cea mai îndelungată, poate fi stabilit în Munții Pindului. Acest spațiu din cadrul zonei geografice Epir, Tesalia și Macedonia poate fi denumit, deja din Evul Mediu, ca fiind ținut

bodensteter Siedlungen keine regionalen Identitäten ausbilden konnten. Lokalgruppen einzelner Siedlungen, wie es die *Cândruveaṇ*ⁱ (aus Agios Dimitrios), *Grâmdticuveaṇ* oder *Câlveaṇ*ⁱ (aus Ano Grammatikó), *Miṭindon*ⁱ (aus Kefalóvryso), *Câstrânioṭ*^f (aus Kostrec) und *Plisoṭ* (aus Plasë) darstellen, sind daher die Ausnahme. Bei den *Rămăṇ*ⁱ ist die lokale Abgrenzung von Gruppen weniger auf feste Ortschaften als auf ausgedehnte Weidegebiete bezogen. *Ciamuryoṭ*^f oder *Cambisi* sind *Rămăṇ*ⁱ, die in den küstennahen Ebenen Thesprotiens und Südwestalbaniens überwintern, Muzachiar sind schon seit langem sesshaften *Raman*ⁱ der Myzeqe-Ebene und *Culuṇeaṭ*^f diejenigen, deren Weidegebiet im Bezirk Kolonja liegen. Im Fall der *Fârșiroṭ*^f (au Frashër) ist eine ursprünglich auf die Gebirgsregion Frashër bezogene Lokalbezeichnung auf sämtlich Gruppen der *Rămăṇ*ⁱ bezogen worden, so dass viel unter dem Begriff *Fârșiroṭ*^f die Gesamtheit der *Raman*ⁱ (Arvanitovlachen) verstehen».

⁹ Saramandu 1984: 423; Cf.: Capidan 1931: 170.

¹⁰ Saramandu 2004: 71–72.

nucleu al aromânilor. În acest ținut nucleu inițial trebuie socotite și câmpiile folosite pentru pășunat. Cei mai mulți aromâni au imigrat din Munții Pindului, mai mult sau mai puțin direct în noile și deseori îndepărtatele ținuturi în care îi găsim astăzi (Dobrogea, Rodopi, Vërmion, Olimp etc.). Nu este clar dacă, pe lângă Munții Pindului, se mai pot lua în considerare și alte ținuturi de proveniență a aromânilor în Evul Mediu. Nu intră în discuție regiuni mai joase, unde au ajuns doar periodic în cadrul procesului de transhumanță și unde, în Evul Mediu, nu și-au întemeiat așezări stabile»¹¹.

Păstoritul nomad — un modus vivendi al fărșeroților

«Dintre toți românii din Peninsula Balcanică – spune Theodor Capidan – adevărații nomazi care n-au locuințe stabile atât la munte cât și la șes și locuiesc mai mult în călive sunt aromânii din Albania’ [...]. Fărșeroții, chiar după ce s-au așezat la munte cu toate familiile și avutul lor, nu așteaptă decât să se isprăvească iarba bună de păscut ca să se mute în altă parte. Ei continuă cu mulărie până aproape de toamnă când se coboară la șes» (Capidan 1926: 63).

Nomadismul în păstorit, prezentându-se sub o formă de civilizație mai înaintată, trebuie deosebit de acela al triburilor de stepă.

Ocupația de bază a aromânului fărșerot a fost în toate vremurile păstoritul. De altfel și natura solului pe care se găseau așezările lor, nu-i putea îndemna decât la această îndeletnicire. Peninsula Balcanică cu un relief atât de variat, a prezentat încă din cele mai vechi timpuri

¹¹ Khal 1999:16: «Unabhängig von den Betrachtungen zur aromunischen Ethnogenese und Urheimat kann der Raum, in dem sich aromunische Kultur und Sprache zuletzt nachweislich am längsten ausbilden konnte, eindeutig auf das Pindos-Gebirge festgelegt werden. Dieser Grenzraum der geographischen Grossräume Epirus, Thessalien und Makedonien kann bereits für das Mittelalter als aromunisches Kerngebiet bezeichnet werden. Zu dem ursprünglichen Kerngebiet müssen auch die Ebenen gezählt werden, die im Rahmen der Fernweidewirtschaft aufgesucht wurden. Die meisten Aromunen sind vom Pindos aus mehr oder weniger direkt in ihre oft weit entfernten neuen Siedlungsgebiete (Dobruška, Rhodopen, Vërmion, Olymp etc.) eingewandert. Nicht geklärt ist, ob neben dem Pindos von weiteren Stammgebieten der Aromunen im Mittelalter ausgegangen werden kann. Tiefer gelegene Regionen, die im Rahmen der Transhumanz nur periodisch aufgesucht wurden und in denen im Mittelalter keine bodensteten aromunischen Siedlungen entstanden, kommen hierbei kaum in Frage».

toate acele condiții pentru dezvoltarea unei vieți pastorale, așa cum a existat din vremuri străvechi în tot bazinul mediteranean, și ceea ce pare și mai interesant pentru studiul formelor acestei vieți sub raport social, este că, pe când în țările civilizate aceste forme au intrat în domeniul legendelor, la păstori aromâni ele s-au păstrat, toate, până în zilele noastre. Modul de practicare a păstoritului presupunea transhumanța și nomadismul, fiecare în parte cu caracteristicile sale.

Păstoritul transhumant presupune mutarea alternativă și periodică a turmelor între două regiuni de climat deosebit, însoțite numai de păstori.¹

Păstoritul în formă semi-nomadă implică aceeași mutare alternativă și periodică concomitentă a turmelor, oamenilor și întregului inventar gospodăresc, în aceleași așezări.

«La fărșeroți, — spune Theodor Capidan, — care de multe ori își schimbă locuințele după calitatea pășunilor, ultimul tip de viață semi-nomadă ia forma nomadă».

Păstoritul în formă nomadă implică schimbarea periodică a locuințelor în locuri mai sigure și în funcție de calitatea pășunilor. Între tipul de viață semi-nomad și transhumant, ultimul pare a fi fost cel mai vechi. La păstori aromâni, transhumanța nu este atât de răspândită. Ea este practică de nevoie în regiunile în care bărbații, putându-se ocupa și cu altceva decât cu păstoritul, se duc o parte cu vitele la păscut, o altă parte rămân acasă, îndeletnicindu-se cu alte treburi². Nu se cunoaște motivul care i-a determinat pe păstori aromâni să nu continue această formă a păstoritului. Se pare că ei au evitat-o numai din pricina neplăcerilor ce se iveau în viața de familie (Capidan 1942: 92).

Descriind păstoritul la fărșeroți, Thede Kahl afirma: «Înainte de stabilirea aromânilor în locurile în care îi găsim până în prezent, ei practicau păstoritul nomad și locuiau în așezări sezoniere de colibe și corturi, într-o continuă migrație între locurile de vărat din munți și locurile de iernat din zonele de câmpie și de pe coasta mării [...] După diferitele tipuri de așezare, s-a putut face diferența între păstori care locuiau în colibe rotunde acoperite cu frunziș și cei care locuiau în corturi din țesătură. În cadrul păstoritului la aromâni se observă diferențe între grupele de Armân¹ (caraguni) și de Rrămân¹ (fărșeroți).

Păstoritul nomad, în care caz păstorii trăiesc tot timpul anului în colibe de paie și corturi de blană, s-a păstrat până astăzi la Rrămăni¹².

Păstorii din Albania, cunoscuți sub numele de fărșeroți – unii dintre ei — își mânău turmele la iernatic spre câmpia Muzăchia, coborând până aproape de portul Volona. Alții apucau drumul spre Tesalia. Păstorii așezați la nord de râul Scumbi se îndreptau spre satele Beala de Sus și Beala de Jos. Cei din ținuturile Dangli și Colonia (cu centrul Frașari) își mânău turmele la văratec în Munții Gramos.

Fărșeroții din Albania, trăind sub continuă amenințare din partea populației albaneze și-au părăsit, cei mai mulți, locurile de baștină și au ajuns cu turmele până la Muntele Neaguș, deasupra Veriei. Aici ei au ocupat comuna Selia de Sus. O parte dintre aceștia duceau turmele la iernatic în apropiere de orașul Neaguște, iar alții își coborau turmele pe țărmul mării, așezându-se în apropierea orașului Caterina, de la poalele Olimpului. Cei din Neaguște, cu timpul, au fondat o comună numită Hurpani¹³. Cei mai mulți iernau la Caterina, restul în Câmpia Salonicului (unde de ocupau și cu agricultura) (Capidan 1926: 123).

Păstorii nomazi trăiau în *fălcări*¹⁴. O *fălcare* era alcătuită din mai multe *fumé* (< lat. *familia*) iar căpetenia unei fălcări era *Öihăëlu* (< tc. *kehaja*). Păstorul se numea *picurâr*^u (< lat. *pecorarius*). Majoritatea fărșeroților – mai ales cei care practicaau păstoritul nomad – locuiau în

¹² Khal 1999: 41: «Bevor die Aromunen sich dort niederliessen, wo sie zum Teil bis heute zu finden sind, betrieben sie fast ausschliesslich eine nomadische Form der Fernweidewirtschaft [...] Nach verschiedenen Typen der Siedlungsweise konnte unterschieden werden zwischen Hirten die in bienenkorbartigen Laubhütten wohnten und Hirten, die in festen Stoffzelten wohnen. Innerhalb der aromunischen Fernweidewirtschaft bestanden und bestehen Unterschiede zwischen den aromunischen Gruppen der Armariⁱ (Karagunen) und der Rramanⁱ (Farscheroten). Nomadische Fernweidewirtschaft, bei der die Hirten das ganze Jahr über in Strohütten und Fellzelten leben, hat sich bei den Rramanⁱ bis heute gehalten».

¹³ Horopani, cu timpul a devenit oraș. Și în ziua de astăzi el este locuit – în mare parte – de fărșeroți (chiar dacă mulți nu mai vorbesc limba, ei au conștiința apartenenței la acest grai); Horopani este locul din care bunicii mei (împreună cu tatăl meu) au plecat spre România în anul 1938.

¹⁴ Cf.: Capidan 1926: 165: *fălcăre* (< lat. *falx, cem*) ‘secere’: «Un derivat adjectival *falcalis, -em*, din care am avea *fălcare*, a trebuit să însemneze, la început, porțiunea de pământ în forma ‘secerei’ locuită de o grupare de familii».

călive (< ngr. *καλυβα*) dar cei care numai iarna plecau la șes și vara reveneau la locuințele lor de munte aveau case.

Așezările păstorilor aromâni se găsesc pe înălțimi de munte, departe de drumurile mari. Ca înfățișare, ele se arată impunătoare, fiindcă mai toate au poziții frumoase, sunt situate pe lângă ape curgătoare și în apropiere de păduri seculare. Originea acestor așezări este foarte modestă. La început ele se alcătuiau din simple “*călive*” (*colibe*) de sub conducerea unui celnic, grupate de cele mai multe ori în mai multe cătune așezate aproape unele de altele. Adesea aceste cătune izolate prin munți se făceau numai pentru siguranța femeilor și copiilor. Și astăzi se mai păstrează în tradiția locală amintirea despre vechea structură a celor mai multe sate aromânești din Albania. Această stare primitivă a așezărilor aromânești se poate înțelege numai dacă ținem seama de faptul că aromânii, la început, îndeletnicindu-se cu păstoritul, au dus o viață transhumantă sezonieră și chiar semi-nomadă cu obișnuitele pendulări între munte și câmpie¹. Dacă și-au ales așezările de munte, aceasta au făcut-o din mai multe motive. Ca păstori, ei aveau nevoie de ținuturi cât mai întinse și bogate în pășuni. În astfel de împrejurări, ei nu s-au putut stabili nici pe vârfuri de munte, și nici de-a lungul văilor, ci pe povârnișul munților, departe de marile artere de comunicație.

În felul acesta, așezările lor, la început în cătune alcătuite numai din câteva colibe, cu timpul se transformau în sate mai măricele, dintre care unele, devenind centre comerciale mai importante, repede ajungeau orașe înfloritoare, precum Moscopole, Frashari, Corcea. Procesul era ciclic: așezările stabile devnute orașe înfloritoare erau distruse de către musulmani pentru a nu deveni o amenințare socială. Fărșeroții erau nevoiți să se retragă în *călive* și, generațiile următoare ridicau din nou locuințe stabile. În Albania, în timpul rgimul comunist, toți fărșeroții au au fost sedentarizați, *călivele* păstrându-se doar în memoria bătrânilor. Călătorul care se încumetă să urce la atitudine mare, pe drumuri de munte la Frshari, poate vedea si astăzi păstrate ca piesă de muzeu, *călive* ale fărșeroților.

Voi prezenta câteva particularități esențiale care diferențiază graiul fărșeroților de restul graiurilor aromâne.

I. Sistemul fonetic și fonologic

Vocalismul. Vocala [â] nu are realizare fonologică (nu intră în opoziție cu vocala ă). Fonetic, ea apare în silabă neaccentuată: *pâhnii*.

În graiul fărșeroților plisoț există variantele nazalizate ale vocalelor [a], [ă], [e], [o]: [ã] în *găfșăx*, *stăñhe*, [ǣ] în *sămbătă*, [ǽ] în *găp*¹⁵, *pȳinĚe* (croitor, haine sămbătă, grâu, plânge).

Semivocalele și vocalele scurte finale. În graiul fărșeroților plisoț vorbit astăzi în Albania, diftongii *ea*, *oa* se realizează ca *e*, ³: *gșei* ‘strigoi’, *s³cpi* ‘soacre’, în viație liberă cu forme în care *e* și *o*, semivocale, intră în componența diftongilor *ea* și *oa* care se opun în silabă accentuată, în perechi minimale de tipul *mșari* ~ *mșari*. Semivocala *e* se realizează în variație liberă ca *i* în cadrul difrongoiului.

Atât în graiul șopanilor cât și în cel al plisoților, vocalele scurte finale sunt ocurente nu numai după o consoană, ci și după orice grup de consoane: *arⁱ*, *ăre*, *muntⁱ*, *ținⁱ*, *afl^ă* etc.

Transformările fonetice în sistemul vocalic. La fărșeroți, [e] trece la [i] în formele: *bim^u* ‘bem’ și ‘biț’, ‘biți’.

În silabă neaccentuată, trecerea lui [i] la [ă] apare atât în cuvinte moștenite cât și în împrumuturi: *astănĚém^u* ‘stingem’, *dăscăl^u* ‘descult’, *năpót^u* ‘nepot’ pentru *astinĚém^u*, *discăl^u*, *nipót^u*.

Tot în silabă neaccentuată se produce afonizarea lui *i* final: *arⁱ*, *fuĚⁱ*, *lucrⁱ*, *umplⁱ* (are, fuge, lucruri, umple) etc.

Afonizarea lui [ă] final atât după o consoană cât și după grupuri consonantice: *acás^ă*, *faș^ă*, *caș^ă*, *taș^ă*, *afl^ă*, *capr^ă* (acasă, față, ceri, tai, afli, capră). Fenomenul se produce în silabă neaccentuată.

Labilizarea lui [ă] neaccentuat în silabă posttonică, prin asimilare la timbrul vocalei scurte finale reprezintă o particularitate a fărșeroților plisoț: *acúmpur^u* ‘cumpăr’, *leagân^u* ‘leagăn’, *tálar^u* ‘putină’ față de *acúmpăr^u*, *leágăn^u*, *tálăr^u* la șopañ.

Labilizarea lui [i] neaccentuat ca în dacoromână: *văđură* pentru *viđură*, *nvășcură* pentru *nvișcură* în restul aromânei.

Consonantismul¹⁶. Particularitățile graiului fărșerot în ceea ce privește consonantismul sunt:

¹⁵ Mai ales în graiul femeilor.

În vorbirea fărșeroților plisoț, vibranta [r] se realizează ca *r* (*r* apical), *ρ* (*r* velar) sau *ρ* (*r* uvular), mai ales atunci când rezultă din reducerea grupurilor consonantice *rn* și *rl*: *járă* ‘iarnă’, *aur* ‘urlu’ etc. La generațiile tinere de vorbitori particularitățile de rostire a lui [r] încep, treptat să dispară. Fenomenul nu e întâlnit la fărșeroții șópań.

Tot în graiul fărșeroților plisoț se aude un *t* velar ca în albaneză, ca variantă liberă a lui *e*: *atăsam* (lăsăm), *catea* (drumul), *mōtă* (mult) etc.

Redarea lui *l* ca *γ* apare tot în graiul fărșeroților plisoț: *γumbadă* ‘lumânare’ pentru *lumbardă*: *Ș*, *γoc* ‘loc’ pentru *loc*: *Ș* etc.

Trecerea lui [x] la [y] e un proces de evoluare a lui x palatal întâlnit doar la fărșeroții din Albania: *fupyi* ‘hoții’, *yapă* ‘pestriță’ *ursońyi* pentru *furxi*, *xară*, *ursońfi* la ceilăți aromâni.

Reducerea dentalei [n] în cadrul grupului consonantic *mn* (*mn* > *m*) apare atât la șópań cât și la plisoț: *lem*, *sca*, *sem* (lemn, scaun, semn) etc. Aceeași consoană se reduce și în grupul [rn] la [r]: *fuçigă*, *járă*, *căcă* (furnică, iarnă, carne) etc.

Reducerea lichidei laterale [l] în grupul [rl] la [r] în fonetismele: *aur* ‘urlu’, *nir* ‘albastru’, *nvăçă* ‘capie’ etc.

II. Particularități morfologice¹⁷

Articolul hotărât enclitic al manuscriselor se realizează ca și în dacoromâna vorbită¹⁸: *ómu*, *fićóru*, *lúpu*, *bărbátu*.

Amușirea lui [i] final din forma de genitiv singular a articolului substantivelor masculine: *a fićócu*, *a lúpu*, *a băçbátu*. Fenomenul apare mai ales la fărșeroții plisoț. La fărșeroții șópań formele *a fićóru* ~ *a fićóru* se află în variație liberă.

Pronumele. Graiul fărșerot nu cunoaște la persoana întâi singular, forma de nominativ, pronumele *jo*. Această formă e înlocuită cu cea

¹⁶ În acest subcapitol voi prezenta doar particularitățile de natură fonetică și unele schimbări care pot indica tendința în evoluția consonantismului acestui grai.

¹⁷ Nu voi prezenta desinențele nominale sau verbale specifice ale acestui grai, deoarece modificările sunt de ordin fonetic.

¹⁸ Rezultatul este același. Evoluția este însă diferită. Vezi în capitolul ‘Articolul’, teoria Matildei Caragiu-Marioțeanu.

de la acuzativ *mini* ‘eu’. La persoana a III-a (nominativ-acuzativ) apar forme paralele de pronume personal: *el^u*, *yəa*, *eI*, *əali* și *năs^u*, *năși*, *năsă*, *năse*.

Verbul În graiul fărșerot se constată tendința de unificare a conjugărilor prin trecerea verbelor de conjugarea a III-a la conjugarea a II-a sau a celor de a IV-a la conjugarea întâi sau a II-a (*făfire* → *fățəari*, *avđări* → *avđări*, *aňurđiri* → *aňurđəpi* etc.).

Forma auxiliarului de perfect compus 3 sg. este *ar* față de *au* în restul aromânei.

O particularitate aromânilor din Albania este forma de prez. Ind pers. 1 sg: *mutrest^u* față de *mutrescu* în restul aromânii. Forma *mutrest^u* se poate explica prin faptul că fărșeroții au pentru ind. Prez. 2 sg. terminația –ști, evoluție firească a latinescului –escere (ca în dacoromână) față de –ștă în restul aromânei. Prin urmare, forma verbală în –st^u s-a format prin analogie de la pers. 2 sg.

La imperfect Ind., forma de pers. a 2-a pl. este *mutreat* față de *mutreaț* în restul aromânei.

Imperfectul verbului *a fi*, pers. a 3-a sg. este *ara* față de *ira*, *eara*.

Lexicul graiului fărșerot nu prezintă diferențe semnificative față de restul graiurilor aromâne. Semnalăm păstrarea doar la fărșeroți a cuvintelor moștenite din latină: *stupi* (cu sensul de albină) și mur^u „perete” și prezența unor împrumuturi vechi din albaneză : *čilimeán^u* pentru *fićuricu*

Pentru a exemplifica particularitățile de grai, vă invit să urmărim o poveste spusă de o tânără aromâncă, fărșeroată din Albania. Vorbirea este fluentă, ceea ce demonstrează faptul că se păstrează graiul armânesc la generațiile tinere.

Tot pentru a exemplifica afirmațiile refritoare la conștiința românițății, vă invit să ascultați mărturisirea lui Zosi Todi din Fier (presedintele societății aromânilor din Fier, Fearica) și cea a lui Vasile Curo din Părmet.

Graiul fărșerot, prin atestarea sa dialectală se înscrie în sistemul graiurilor ce formează dialectul aromân.

L i t e r a t u r a

Capidan Th. Raporturile albano-romane // *Dacoromania*. 1921–1922. II. P. 444–454.

- Capidan Th.* Romanii nomazi. Studiu din viața romanilor din sudul Peninsulei Balcanice. Cluj, 1926 (extras din: *Dacoromania*. IV).
- Capidan Th.* Studiu lingvistic. București, 1932.
- Capidan Th.* Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra romanilor din Albania. București, 1931 (extras din: *Dacoromania*. VI).
- Capidan Th.* Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic. București, 1932.
- Caragiu-Marioțeanu M.* Fono-morfologie aromână. Studiu de dialectologie structurală. București, 1968.
- Cusa N.* Macedoromânii pe văile istoriei. Constanța, 1980.
- Densusianu I.* Istoria limbii române. I–II. București, 1981.
- Khal Th.* Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa. Münster, 1999.
- Nenițescu I.* De la românii din Turcia europeană. București, 1965. P. 168–198.
- Papahagi T.* Aspecte etno-culturale din viața fărșeroților în Peninsula Balcanică. București, 1924. II.
- Papahagi T.* Aromânii. Grai, folklor, etnografie (curs litografiat). București, 1932.
- D.D.A. — Papahagi T.* Dicționarul dialectului aromân general și etimologic / Dictionaire aroumain (macedo-roumain), general et etymologique, București, 1963
- Saramandu N.* Considerații asupra sistemului fonologic al graiului aromânesc din Crușova-Macedonia (Iugoslavia) // *Studii și cercetări lingvistice*. 1970. XXI. P. 465–471.
- Saramandu N.* Neutralizarea opoziției de sonoritate în aromână // *Studii și cercetări lingvistice*. 1971. XXII. P. 374–382.
- Saramandu N.* Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea. București, 1972.
- Saramandu N.* Aromâna // *Tratat de dialectologie românească* / Coord. V. Rusu. Craiova, 1984.
- Saramandu N.* Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula balcanică // *Studii și cercetări lingvistice*. 1988 III. P. 125–246.